

ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

УДК 911.3

DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2019.01.059>**Сабіна фон Льовіс**

Центр східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS), Берлін

СОЦІАЛЬНО-ПРОСТОРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МИНУЛОГО УКРАЇНИ ТА ЇЇ ПРОЯВ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ*

У рамках виконання проекту «Фантомні кордони у Центральній та Східній Європі» досліджується актуальне й дискусійне питання поділу України на різні регіони, яке висвітлюють, зокрема, у засобах масової інформації, наукових працях, політиці. Межі таких регіонів часто збігаються з колишніми імперськими кордонами та кордонами національних держав. На прикладі ідентичнісних розмежувань і відмежувань у локальних спільнотах Західної України, зокрема двох сіл, що розташовані обабіч р. Збруч і межують між собою, проаналізовано питання, чи відіграють ці, нині вже неіснуючі, кордони певну роль у повсякденному житті мешканців, як це проявляється у їхній оцінці історичних подій та поведінці, зокрема електоральній. Показано, що на основі символів і пам'яток у двох селах Західної України у сільських громадах формуються амбівалентні ідентифікаційні простори і багаторівневий підхід до історії. Наголошується на необхідності багатопланового вивчення локальних підвалин культурно-історичної ідентичності.

Ключові слова: простір; культурна географія; України; суспільно-просторова ідентичність; символи.

Sabina von Löwis

Center for East European and International Studies (ZOiS), Berlin

SOCIO-SPATIAL DIFFERENCES AND REPRESENTATIONS OF THE PAST AND ITS REFLECTION IN WESTERN UKRAINE

The article deals with the much debated socio-spatial and identical division of Ukraine between an imagined “pro-Russian” East and “pro-European” West. In the media, science and politics Ukraine often is divided in regions related to former imperial and/or nation state orders and historical regions. On a micro-perspective of two villages in Western Ukraine which represent different historical pasts it is analysed in how far the socio-spatial divisions and assigned identities hold up to arguments of historical determinism.

The article suggests a more complex interpretation on the way inhabitants' historical experiences and identity affiliations are tied. It rests on a case study conducted between 2012 and 2016 in Western Ukraine, during several research visits in Sokyrynci (Ternopil *oblast*) and Sokyrynci (Chmel'nyts'kyj *oblast*), two twin villages located on either sides of the Zbruch river and of this stable and a recurrent line of discontinuity in the electoral landscape for the past twenty-five years (see, for instance, the results of the 2004 presidential elections during the Orange Revolution). As part of the conceptual and theoretical framework of the article, it particularly focused on the way the imaginary about spaces, the narratives of history as well as the daily practices and experiences of the population are articulated. The article sheds light on what electoral results at the local level hide by clarifying inhabitants' political or cultural affiliations, by identifying their potential “imperial emotions” or their supposed propensity to reproduce “civilizational borders” on the long term. While on the one hand material differences of symbols and monuments appear to be strikingly, the analysis of perceptions and significance of them for the population on the other hand reveals ambivalent spaces of experiences, identification and multilayered uses of the past in the two case studies.

Keywords: Space; Cultural Geography; Ukraine; Socio-spatial identities; Symbols.

Актуальність та постановка мети дослідження

Зважаючи на складну й тривалу історію становлення української держави, численні зовнішні впливи та відповідні трансформації, наслідки, що відчуються й донині, питання історичних

кордонів та територіальної ідентичності залишається актуальною та водночас малодослідженою темою. Специфіка та багатофакторність формування ідентичностей на всіх рівнях досить часто стають предметом спекуляцій в електоральному

* Підготовлено за результатами проекту «Фантомні кордони у Центральній та Східній Європі» (funded by the German Ministry of Science and Education, 2011-2017). URL: <http://phantomgrenzen.eu/>

полі, формуванні так званих «розколів» та відчуженні певної частини української політичної нації. Отже, якими є ці фантомні «лінії розмежування» в Україні?

«На лінії розламу між Сходом і Заходом: драматичні події в Україні є повчальною ілюстрацією історичних і культурних суперечностей, що розділяють Схід та Захід. Це справжнє зіткнення культур»¹ [1], – такі висловлювання неодноразово лунали у німецькій пресі та інших засобах масової інформації. Невдовзі про «кордон між Сходом і Заходом» заговорили й політики. Не відстають від них і деякі українські інтелектуали. Ось лише один приклад: «...якщо річки – це справді кордони, то серед українських річок таким кордоном є Дніпро, найцентральніша і найбільша ріка. Це передусім кордон ландшафтів – пагорби з лісами, так звані гори на заході, тобто на правому березі, і рівнина, степ або лісостеп на сході (лівий берег). При цьому Правобережжя є «культурно-споконвічним», традиційно-аграрно-осідлим, а Лівобережжя, особливо в південній його частині, – колонізовано-номадичним, пролетарським, колишнім Диким Полям. Прояви цього роздвоєння, у тому числі й конфліктні, становлять сенс української невизначеності» [2].

Попри певні географічні та історичні недоречності, у процитованому тексті передусім упадає в очі вказівка на те, що території на захід від Дніпра є «осідлими», натомість регіони на схід від Дніпра — «колонізованими». Фактично Ю. Андрухович стверджує, що «пролетарський» Схід України як територія, пригнічена колонізаторським впливом, у культурному плані поступається решті країни.

На думку Миколи Рябчука, своєрідним вододілом між Сходом і Заходом, крім Дніпра, є також Збруч: *«Захід, що від кінця XVIII ст. закінчувався на Збручі, цебто на східному кордоні Габсбурзької імперії, у попередні століття сягав набагато далі — поза Дніпро й аж до східних кордонів Польсько-Литовського князівства² та західних кордонів Московського царства. Через це сліди польської присутності розкидані не тільки в Західній, а й у Центральній Україні: католицькі костели й цвинтарі, руїни замків і палаців, зане-*

палі сільські парки, зрештою, польські імена, на які натрапляєш то тут, то там, і старі польські книжки з розграбованих ще за часів більшовицької революції мастків» [3].

Проведені таким чином кордони свідчать про розмежування Речі Посполитої часів її найбільшого розширення на схід, нетривалого панування Османської імперії на півдні, дещо пізніших поділів Речі Посполитої, а також Габсбурзької імперії (згодом – Австро-Угорщини) як чинників впливу на населення, що проживало на території сучасної України. При цьому кордони підозріло швидко набувають добре відомих нам з історії обрисів, а розділені за їхньою допомогою простори наділяються неоднаковими соціокультурними значеннями. Описану логіку унаочнюють також карти іншого штибу – приміром, схематичні зображення розподілу голосів виборців, що, як показує їх науковий аналіз, непрямо вказують на вплив колишніх кордонів між імперіями на електоральну поведінку населення [4].

Так, на *рис. 1* особливо помітними є історичний кордон по Збручу між Російською імперією та Австро-Угорщиною після поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 та 1795 рр., а також кордон міжвоєнного часу між Польщею (Польською Республікою) та Чехословаччиною.

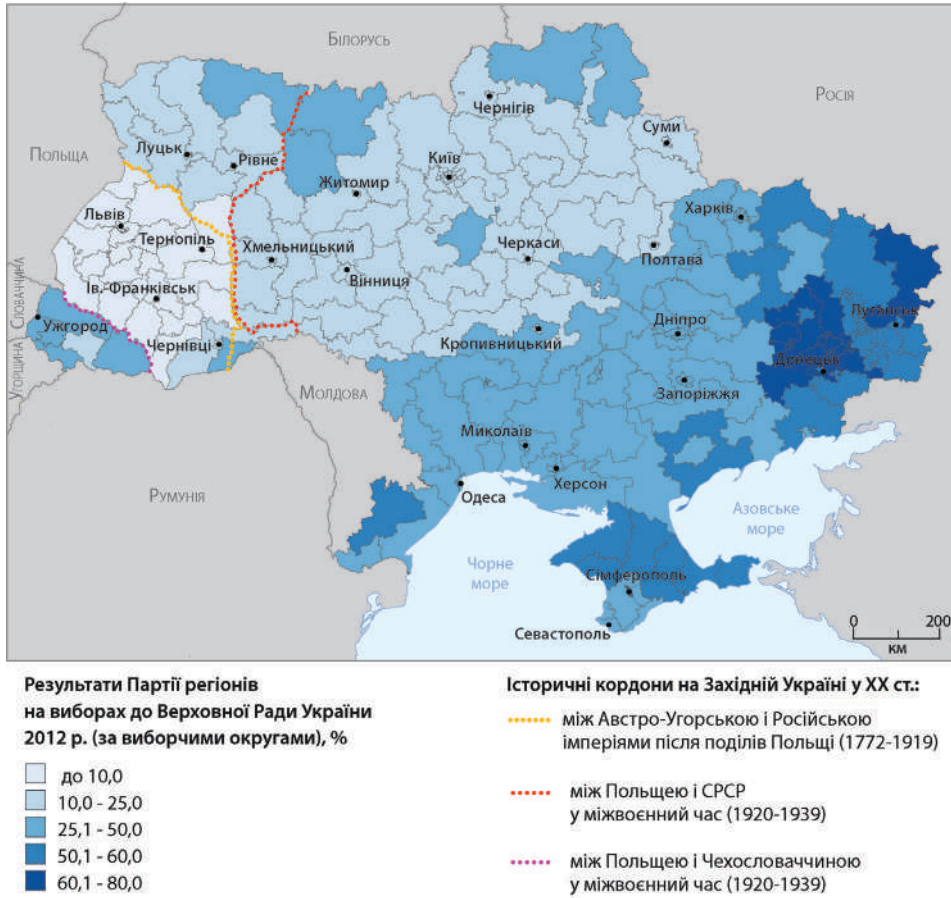
Ці й подібні медійні, дискурсивні, статистичні та інші феномени перебувають у фокусі проекту *«Фантомні кордони у Центральній та Східній Європі»*³ [5, 6]. Цей проект являє собою спробу відповісти на питання, як і чому відбувається реактуалізація колишніх, нині вже не існуючих, кордонів, чи відіграють вони певну роль у повсякденному житті людей, і коли так – яку саме. При цьому йдеться не про відтворення цих колишніх кордонів у сучасності (хоча така загроза існує, коли про них заходить мова), а радше про їх деконструкцію. У цьому контексті на передній план виходить саме поведінка людей.

Отже, мета дослідження полягає передусім у тому, щоб одночасно проаналізувати погляди на історичних діячів, дискурси та символічні структури й узагальнити їх у складних взаємозв'язках.

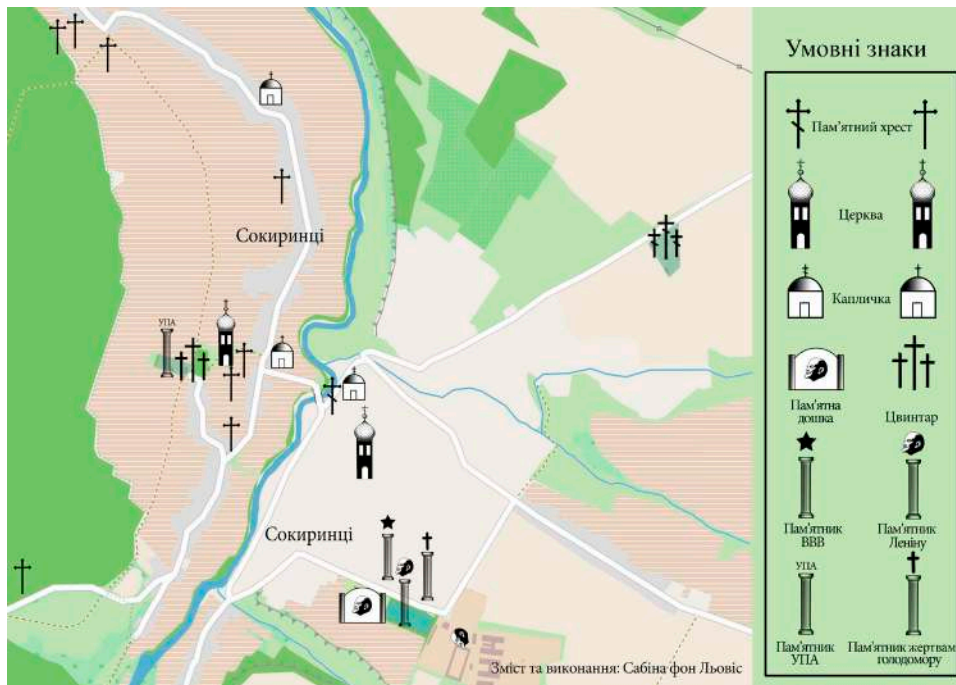
¹ У цьому контексті, у широкому трактуванні поняття «культура» доцільніше було б говорити про «зіткнення імперських культур».

² Йдеться про Річ Посполиту з Королівством Польським і Великим князівством Литовським.

³ Термін «фантомні кордони» використовують тут як евристичну метафору, що позначає «колишні (переважно політичні) кордони або територіальні розмежування, які попри інституційне скасування, й далі продовжують структурувати простір» [5, с. 18].

Рис. 1. Результати Партії регіонів на виборах до Верховної Ради України. 2012 р. Автор Сабіна фон Льовіс, укладач Л. Бауер (за даними Центрвиборчкому України. URL: http://cvk.gov.ua/vnd_2012) або <http://infolight.org.ua/content/zvedeni-karti-vibori-2012>)

Рис. 3. Символічні споруди в селах Сокиринці

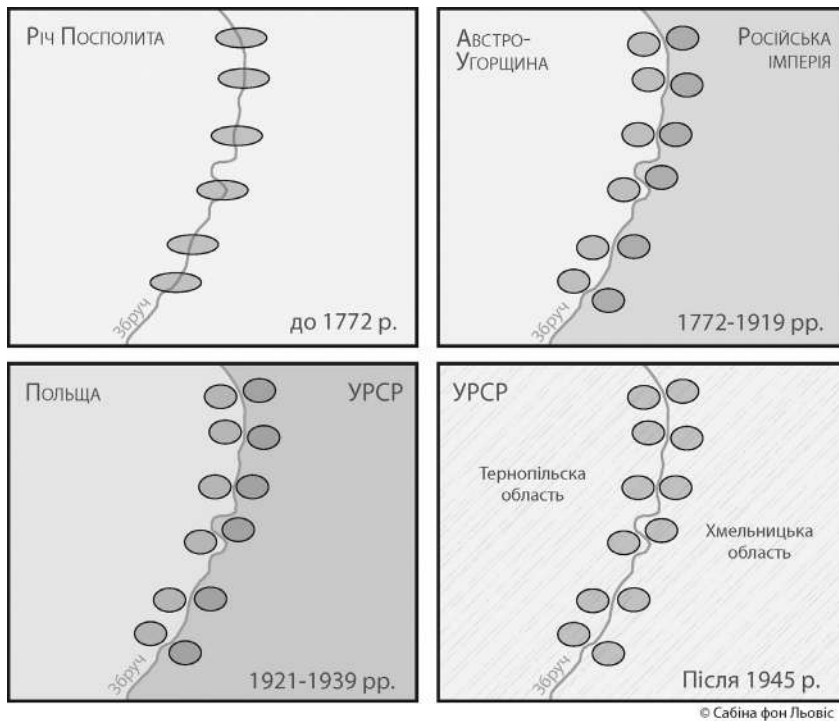

Рис. 2. Села обабіч Збруча в історичному ракурсі (схематичне зображення)

Спираючись на концепцію трьох просторів Анрі Лефевра, автор виходить із того, що дослідники завжди уявляють собі простори (тобто створюють і поширюють їх дискурсивно), роблять їх частиною свого досвіду (тобто сприймають їх як певний досвід і актуалізують у практичній діяльності) і, нарешті, конструюють їх як щось, що має певну форму (тобто набуло матеріального виразу в рамках певних процесів) [7]. Ці категорії аналізу поєднують у собі структуралістські та деконструктивістські елементи, не надаючи пріоритету якійсь одній перспективі, і взаємопов'язані [5].

Зазначений проект прямо відсилає до контексту сучасних наукових дебатів, пов'язаних із концептуалізацією простору. На відміну від німецької «нової культурної географії», що розуміє простір переважно як дискурсивний конструкт, у англо-американських географічних дискусіях на цю тему в останні роки спостерігається тенденція до поєднання реляціоністських, територіальних та постструктуралістських підходів.

У цій статті ми намагаємось поглянути на поставлену проблему зі своєї проміжної перспективи, яка врівноважує постмодерністське (або деконструктивістське) потрактування простору, що заперечує існування будь-яких матеріальних просторових структур, та ті просторові студії, для яких характерне звернення до подеколи надто спрощених структуралістських побудов, які

начебто пояснюють, як і чому в тих чи інших специфічних просторах виникали та розвивалися асоційовані з певними регіонами форми усупільнення. У подальшому розглядатимуться місця та простори як продукти індивідуального і колективного просторового досвіду, але також і певних моделей сприйняття простору, що сформувався під впливом низки соціальних та матеріальних репрезентацій.

Разом з тим, ця публікація має за мету ще точніше окреслити часовий вимір соціально-просторових структур. Цей аспект залишався на периферії досліджень простору попри те, що з огляду на присутність історично-просторових моделей у сучасному соціальному та науковому дискурсі, його значення важливе.

У світлі наведених концептуальних і теоретичних зауваг спробуємо проаналізувати його на прикладі феномену ідентичнісних розмежувань та відмежувань у локальних спільнотах Західної України. Це, зокрема, відповіді на питання, які процеси визначили відзначений вище розподіл голосів на регіональному рівні; з чим саме ідентифікують себе місцеві мешканці; чи властиві їм «імперські почуття»; чи конструюють вони «цивілізаційні культурні кордони», що, видозмінюючись та реактуалізуючись, передаються від покоління до покоління, та як дискурсивні конструкти на кшталт національних наративів⁴ співвідносяться з конкретними повсякденними практиками та досвідом людей.

Виклад основних результатів дослідження Вивчення локальних спільнот у Західній Україні

Покладені в основу цієї статті польові дослідження було проведено у двох західноукраїнських селах, розташованих обабіч Збруча. Після поділів Речі Посполитої саме Збруч виявився тією природною межею, що частково пролягла між Австро-Угорщиною та Російською імперією, одночасно поділивши навпіл низку сіл, розташованих на обох його берегах (рис. 2). У міжвоєнний час

⁴Наративи (англ. і фр. narrative – оповідь, від лат. narrare – розповідати).

річка слугувала кордоном між Польською Республікою та СРСР. Однак відтоді, як у роки Другої світової війни Галичина ввійшла до складу УРСР, річка Збруч стала кордоном уже не державного, а обласного значення, спочатку в межах УРСР, а згодом – у незалежній Україні.

Переважає більшість сіл, що були колись поділені навпіл, існують й досі. Такі парні утворення зазвичай мають однакові назви, проте кожна з їхніх частин становить собою самостійну громаду або входить до об'єднання місцевих громад як окремий його член.

До таких «подвійних сіл» відносяться *Сокиринці* на р. Збруч, що межують між собою: на правому, західному березі – в межах Чортківського району Тернопільської області, на лівому, східному – в межах Чемеровецького району Хмельницької області. Ці села були досліджені докладніше і надалі розглядатимемо їх переважно з погляду наявних символічних структур та їх значення в локальному контексті.

Обидва села мають подібну соціальну інфраструктуру, а також відчують відтік економічно активного населення. За даними останнього всеукраїнського перепису населення, що відбувся 2001 р., у «західних» Сокиринцях було 253 мешканці, а у «східних» – 605 мешканців. Станом на 2011 р., за даними місцевих сільрад, чисельність населення у першому з них скоротилася до 216, а в 2012 р. – до 200 осіб, у другому в 2011 р. мешкало 512 осіб [8]. В обох селах мешканці здебільшого зайняті в сільському господарстві; незначна частина також працює в місцевій адміністрації. Земельні ділянки, отримані у власність внаслідок ліквідації або реструктуризації колгоспів здебільшого здають в оренду, отримуючи за них щорічну оплату у грошовій або натуральній формі.

Символічні структури та ідентичності

Почнемо з короткого огляду обох сіл, що дозволить скласти попереднє уявлення про поширені тут символічні практики (*рис. 3*).

Маршрут «західними» *Сокиринцями* позначений встановленими майже на всіх роздоріжжях хрестами, або ж невеличкими капличками. Такі хрести стоять на в'їзді до села та виїзді з нього; вони позначають шлях, що веде до церкви, та нагадують про окремі сторінки минулого. Деякі хрести також було встановлено на вшанування тих чи тих політичних подій. До цієї категорії, зокрема, відносяться пам'ятний хрест на честь

загиблих вояків УПА на новому цвинтарі та пам'ятний хрест у церковному саду, що нагадує про скасування панщини та кріпацтва. Тут є також дві каплички, споруджені на кошти переселенців до Італії та Америки, могили та хрести на старому й новому цвинтарях, що цікавлять нас тут передусім у поєднанні з іншими символами.

У центрі «східних» *Сокиринців* розташована вицвіла дошка пошани з іменами найкращих працівників колгоспу, пам'ятник на честь загиблих у Другій світовій війні, порожній постамент, на якому на початку 2014 р. стояв пам'ятник Леніну, а також хрест на знак пам'яті про мешканців села – жертв голодомору 1932-1933 рр. та політичних репресій. Усі ці символічні об'єкти стоять неподалік один від одного, поряд з будівлею сільради.

На перший погляд, описаний вище меморіально-символічний ландшафт в обох селах підтверджує припущення про існування тут фантомного кордону. Придивившись до обох сільських громад пильніше, ми побачимо набагато складнішу й диференційованішу картину, що вказує на гібридну природу місцевих просторів ідентифікації.

Амбівалентні⁵ простори ідентифікації

Докладніше зупинилося на деяких аспектах цього символічного ландшафту. Виклад матеріалу ґрунтується на нечисленних документах, що збереглися. Враховано також висловлювання мешканців Сокиринців під час досліджень у 2012, 2013 та 2014 роках.

Кілька років тому у «східних» *Сокиринцях* навпроти місця, де ще недавно стояв пам'ятник Леніну, було встановлено згаданий вище знак на честь мешканців села – жертв голодомору 1932-1933 рр. та політичних репресій. Схоже, що спогади про пов'язані з обома пам'ятниками події, попри свою суперечливість, аж ніяк не виключають одні одних.

Ставлення мешканців до Леніна неоднозначне. Аж до початку 2014 р. для багатьох місцевих мешканців Ленін уособлював радянські часи, у які, попри низку проблем, у суспільстві панували стабільність та спокій. Нечисленні документи, які висвітлюють перебіг голодомору в селі, також позначені суперечливістю, що прямо впливає з трагічного перетворення проекту колективного

⁵Амбівалентні, тобто виділені за наявності двох логічно взаємовиключаючих суджень.

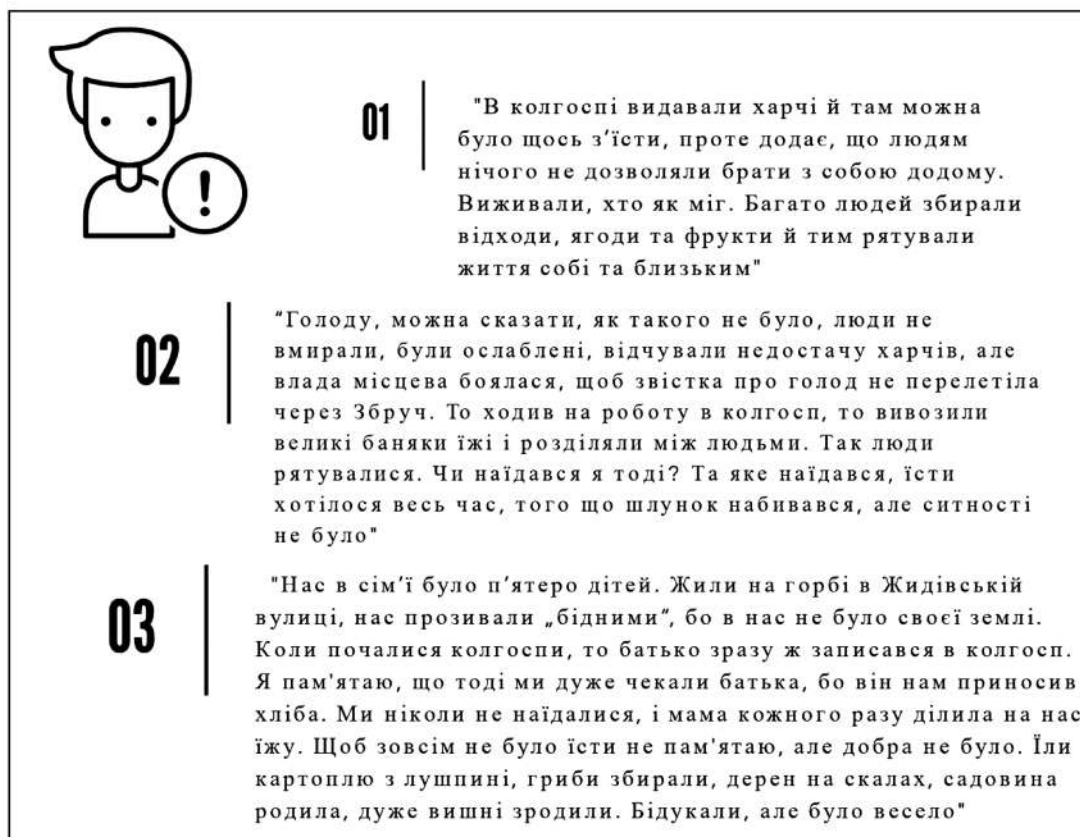

Рис. 4. Спогади очевидців. На основі записів учнів місцевої школи - С.П.Г. (р.н. 1917). (12.09.2007 р.). Г.Г.Т. (р.н. 1912) (2007 р.). К.О.К. (р.н. 1918). (05.03.2007 р.).

господарювання на селі на штучно спровокований голод. Великий голод не оминув Сокиринці. Кількість сокиринчан, що померли від голоду, склала 83 особи, поміж них чимало дітей. 1933 р. був обраний новий сільський голова, який почав через колгосп розподіляти між мешканцями села зерно та зміг краще організувати їхню роботу [10]. Про це свідчать спогади очевидців (рис. 4)

Розповідаючи про голод, свідки водночас згадують і про допомогу з боку колгоспу. Колективна модель господарювання взагалі була притаманна цій місцевості. Пов'язану з цим складну діалектику подій підкреслюють, зокрема, записи в сільській хроніці. Перше об'єднання сокиринських селян зареєстроване 1922 р. У ході кампанії з колективізації та розкуркулення в 1930 р. кооператив було перетворено на колгосп. За наявними даними, 1931 р. 95% мешканців «східних» Сокиринців були членами місцевого колгоспу, а у 1932-1933 рр. до нього через голодомор вступила й решта селян [10].

Через свавілля тодішньої влади, що проявилось, зокрема, в тому, що у селян відбирали землю,

про колективізацію та розкуркулення багатьом сокиринчанам згадувати важко. Про це свідчать і спогади мешканців, які втратили власність.

Отже, перебування, хоча й тимчасове, меморіалу жертвам голодомору та пам'ятника Леніну на одній і тій самій центральній площі, а також повалення останнього недвозначно вказують на складність та багатогранність локальної пам'яті про життя за СРСР. Конкретне значення спогадів великою мірою залежить від біографії того чи того спостерігача, його тодішньої та теперішньої життєвої ситуації. Постаць Леніна при цьому сприймається радше позитивно, а відповідальність за голодомор приписують винятково Сталіну.

Зведення пам'ятників та систематичне «опрацювання» (*Aufarbeitung*) трагедії голодомору збіглося в часі з початком гласності та набуттям Україною незалежності. Таке опрацювання, утім, від початку мислилося в координатах побудови українського «міфу про заснування». Спершу президент Л.М. Кравчук, а згодом його наступник президент Л.Д. Кучма використовували голодомор як засіб легітимації української незалеж-

ності та створення політичної більшості. Яскравого вияву українська історична, а також ідентичнісна політика щодо голодомору набула тоді, коли Президентом України став В. Ющенко [11]. У рамках відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів у 2008 р. у «східних» Сокиринцях із нагоди 75-річчя голодомору 1932-1933 рр. встановлено вже згадуваний пам'ятний хрест [10]. У цей же час аналогічні пам'ятні знаки було відкрито у багатьох українських містах і селах [12].

У «західних» Сокиринцях таке ж суперечливе ставлення до минулого особливо чітко простежується в комеморативних⁶ практиках, що стосуються пам'яті про УПА, зважаючи на те, що багато місцевих мешканців пов'язані з Польщею родинними та дружніми зв'язками. Прикметною, зокрема, видається комбінація склепу польського діди́ча чи надмогильного хреста на місці поховання загиблого польського лікаря, за спогадами - вбитих вояками УПА, і пам'ятного хреста на честь загиблих вояків УПА, розташованого у полі зору.

Попри те, що в «західних» Сокиринцях мешканці охоче називають себе «бандерівцями», тут не збереглося свідчень тих, кого на багато років запроторили до таборів за співпрацю з УПА. Натомість селом циркулюють історії про вояків та/або загиблих із лав УПА.

Незважаючи на пріоритетне місце боротьби УПА у національному наративі України, все ж зберігаються тенденції до приховування окремих аспектів такої боротьби.

Цікаво також, що пам'ятний хрест на сокиринському цвинтарі було встановлено не на честь місцевих мешканців, пов'язаних з УПА, а на честь похованих тут вояків УПА із навколишніх населених пунктів або й з інших українських регіонів. Така обставина свідчить про те, що у своїх комеморативних практиках сільська громада загалом слідує загальнонаціональному наративові.

Як і колись, суперечливе ставлення до поляків та Польщі багато в чому визначає життя сільської громади в «західних» Сокиринцях. Нині вживання окремих лексем польського походження в тутешній розмовній українській мові слугує вираженою ознакою, що дозволяє відмежуватися від позначеної російським впливом мови у «схід-

ному» селі. Толерантність до Польщі та одночасна підтримка української незалежності також частково пояснюються історією розвитку в селі кооперативного руху, оскільки розвиток останнього здійснювався як в рамках польської економічної політики, так і згідно з ініціативами щодо утвердження української ідентичності [13, 14].

Значно виразнішою є натомість ворожість «західних» сокиринчан щодо радянського режиму. Розповідаючи про минуле, мешканці села висловлюють сумніви в тому, чи вбивства та пограбування були справою рук УПА, наголошуючи на діяльності радянських агентів, що прагнули дискредитувати УПА та підірвати її авторитет.

Мешканці «східних» Сокиринців загалом оцінюють роль УПА однозначніше ніж мешканці «західних». Діяльність Української повстанської армії тут у більшості випадків або беззастережно засуджується, або стає об'єктом вшанування. У випадкові з ушануванням йдеться про відтворення усталеної за часів президентства В.А. Ющенка (2005-2010 рр.) історичної пам'яті про вояків УПА як про борців за незалежність України. Полегшує таке відтворення й те, що, на відміну від західних сусідів, мешканці «східного» села не мають безпосередніх спогадів про УПА. Загиблих у війні, утім, ушановують на обох берегах Збруча. З одного боку ріки виявом цього є згадуваний вище пам'ятник; з іншого – наприклад, хвилина мовчання під час святкування 520-річчя села, пов'язана зі спогадами про членів УПА. Неможливе в публічній площині, таке спогадування, однак, виявляється цілком досяжним на локальному й регіональному рівнях [15].

У цих і подібних начебто незначних деталях якнайнаочніше проступають характерні для локальних спільнот *багатозначні простори культурної ідентифікації, вибудовані за принципом «і – і» (а не «або – або»)* і сформовані цілком конкретними впливами повсякдення, у координатах якого існували й досі існують місцеві мешканці.

Наведені приклади недвозначно свідчать про суперечливість і розмаїтість локальної пам'яті у обох сільських спільнотах. Це, в свою чергу, вказує на те, що індивідуальний досвід та індивідуальні біографії являють собою складні багатопланові феномени, які фактично унеможливають однозначну, завершену культурну ідентифікацію [16, 17]. Особистий або опосередкований досвід таким чином заходить у суперечність із транслю-

⁶ Комеморативний (від фр. *commemore* – як та *memoria* – пам'ять), – названий, випущений, організований на знак пам'яті про когось чи щось.

ваною засобами масової інформації політикою пам'яті – тим національним метанаративом, що вкрай проблематично сполучається із критичним осмисленням минулого.

Отже, охарактеризовані вище символічні структури слід розглядати в їх зв'язку з історичними подіями, локальними спогадами про них та комунікативно опосередкованою місцевою пам'яттю, з одного боку, й українською національною історичною та ідентичнісною політикою – з іншого.

Необхідно враховувати й те, що більш-менш однозначна ідентифікація з національними (колективними) нарративами історичної політики або таке ж однозначне їх заперечення найчастіше спостерігається поміж тих, хто не пов'язаний з відповідними подіями минулого через власний або отриманий комунікативно досвід. Також потрібно визнати незадовільними однобічні тлумачення символів і символічних практик разом із твердженнями про ідентичнісний розкол країни.

Комплементарність символів і конструювання національного нарративу про незалежність

Крім усього іншого, пам'ятник жертвам голодомору й політичних репресій у «східних» Сокиринцях та пам'ятний хрест на честь вояків УПА в «західних» унаочнюють ще одну закономірність, про яку варто говорити окремо. Попри очевидні відмінності між обома пам'ятними знаками, продиктовані тим, що події, які вони символізують, відбувалися в різних державах, є між ними й дещо спільне. І перший, і другий унаочнюють один й той самий акцент української державної політики пам'яті (й історичної політики), спрямованої передусім на конструювання української національної ідентичності.

У тому, що спогади про голодомор здатні консолідувати населення ефективніше ніж контроверсійна героїзація вояків УПА та ОУН [18, 19], переконують і опитування мешканців обох сіл. Навіть попри те, що в «західних» Сокиринцях голодомору не було, тамтешні жителі спроможні ідентифікувати себе з ним через тезу про геноцид – тобто про те, що голодомор нібито являв собою спробу знищити український народ.

Зазначимо, що реактуалізацію спогадів про голодомор та УПА, а також їхню специфіку не можна розглядати окремо від практики замовчування їх в СРСР. Саме відкладеним впливом цієї практики, вочевидь, пояснюється те, що й нині чимало інформантів говорять про голодомор та

діяльність УПА неохоче, ніби побоюючись власних слів.

У «східних» Сокиринцях аналогічна ситуація спостерігається тоді, коли мова заходить про примусову колективізацію та сталінські репресії.

Практика комеморації⁷ ОУН та УПА активно проводилась, зокрема, за президента В.А. Ющенка. По суті, вона була одним із ключових елементів тодішньої історичної політики та політики пам'яті, спрямованої на творення максимально гомогенної української національної ідентичності [20]. За такого підходу будь-які критичні оцінки діяльності обох організацій, зокрема згадки про їхню співучасть у знищенні євреїв і поляків, від самого початку виносилися за дужки. Осмислення голодомору та пам'ять про нього теж були підпорядковані імперативові творення української ідентичності.

На це, зокрема, недвозначно вказує згадувана вище теза про голодомор як геноцид. Акцентуючи увагу на ролі українців як жертв цілеспрямованої політики, вона дозволяє розглядати їх як жертвовну спільноту, об'єднану спільними спогадами [21]. Потенційно відкрита для всіх мешканців України, така спільнота водночас залишається недоступною для тих українців, які ідентифікують себе як росіян.

На творення «незалежної» української ідентичності спрямовані й обидва сокиринецькі пам'ятники, що функціонують як комплементарні символи. Утім, оскільки конструювання ідентичності найпростіше відбувається через встановлення зв'язку з конкретними подіями, а події ці в обох селах все-таки відрізняються, обидва символічні об'єкти разом із комплементарністю виявляють і певні локальні відмінності, що, проте, однаковою мірою свідчать про намагання додати їх до національного нарративу.

Наявність особистого або опосередкованого досвіду причетності до певної події взагалі відіграє ключову роль у конституюванні колективної пам'яті. Без такого досвіду символи й пам'ятні знаки не мають сенсу. Звідси ж випливає й те, що соціальна та індивідуальна/комунікативна пам'яті проявляються по-різному й навіть можуть суперечити одна одній. (Принагідно зауважимо, що мешканці обох Сокиринців усе-таки посилаються на ті події, що є інтегральною частиною українського національного нарративу).

Отже, комунікативна пам'ять місцевих жите-

⁷Комеморація – ушлявлення, освячення.

лів про голодомор, а також про події часів Другої світової війни й перших повоєнних років являє собою складну багатовимірну картину – на відміну від культурної пам'яті, що зазвичай не містить жодних суперечностей. Культурна пам'ять зазвичай є продовженням історичної політики держави, тоді як комунікативна пам'ять включає спогади й розповіді мешканців певної місцевості чи регіону. Культурна пам'ять однозначніша й формалізованіша, а її зміст транслюється, зокрема, через освіту та систему державних свят. Комунікативна пам'ять, натомість, є розмаїтішою й прив'язана до локальних спільнот [22]. Відповідно, саме культурна, а не індивідуальна/комунікативна пам'ять (або ж розбіжності між першою та другою) становить собою головну причину розколу країни на символічному рівні, що його виразом є, зокрема, кількісний розподіл різних символічних об'єктів. Якщо, однак, комунікативна пам'ять мешканців певних регіонів послідовно ігнорується, не інтегрується до національних наративів і не «опрацьовується», цей «символічний» розкол може ставати небезпечним.

Висновки

Викладене вище підкреслює роль поняття «фантомних кордонів» як інструменту для розуміння амбівалентних ідентифікаційних просторів. Так, повертаючись до локальних прикладів, варто вказати на те, що мешканці Сокиринців одночасно перебувають у різних ідентифікаційних просторах (*Identifikationsräume*).

З одного боку, йдеться про національні наративи, що формулюються на державному (надрегіональному) рівні (наприклад, комеморативні практики, пов'язані з голодомором і УПА, або демонтаж пам'ятника Леніну в лютому 2014 р.), з іншого – про індивідуальний досвід та індивідуальні спогади, які далеко не завжди збігаються з національними наративами. Звідси впливає двоїсте сприйняття подій минулого, що їх переживають та переповідають на локальному рівні під безпосереднім впливом національних наративів. Інакше кажучи, попри спроби узгодити соціальну пам'ять й ідентичність, з одного боку, та індивідуальний досвід – з іншого, вони залишаються нетотожними, подеколи й несумісними. До слова, аналогічного висновку дійшла й Беатріс фон Гіршаузен, аналізуючи досвід колективізації в Румунії [23].

Ще одним висновком із проаналізованого в цій статті емпіричного матеріалу є те, що начеб-

то очевидні розбіжності, які проступають як на рівні абстракцій, так і на рівні цілком конкретної матеріальної символіки, під пильнішим поглядом нерідко згладжуються або принаймні не виглядають безсумнівними. По суті, такі розбіжності є не черговою реінкарнацією «культурного кордону», а радше засобом його конструювання.

Просторові координати і пов'язані з ними історичні події великою мірою визначають культурні особливості регіону, хоча й не можна стверджувати, ніби простори мають якісь чітко окреслені особливості чи передбачають певну ідентичність. Події, що відбулися в тих чи інших місцях або локальних просторах, використовуються як основа для творення символів, що набувають певних значень.

Так, завдяки масовому зведенню пам'ятників воякам УПА, культивуванню відповідних наративів та приписуванню місцевим мешканцям різних націоналістичних настроїв Захід України переважно асоціюється з боротьбою українців за незалежність.

Така атрибуція, у свою чергу, запускає на локальному рівні процеси ідеального усупільнення (*ideelle Vergesellschaftungen*), які через механізми соціальної комунікації прищеплюють членам групи відчуття співпричетності до чогось більшого. Тим самим місце/регіон та/або смислове наповнення цього місця чи регіону перетворюються на символи співвіднесених з ними подій і колективних інтерпретацій цих подій. У такий спосіб національні наративи й політики пам'яті сприяють приписуванню просторам певних значень і традицій, які, як було показано на прикладі низки символічних об'єктів, у кінцевому рахунку спричиняють конструювання фантомних кордонів.

Аналіз конкретних форм формування простору, що базується на методології Анрі Лефевра, дозволяє критично поглянути на цей процес і його наслідки, а також показати, як у створеному просторі відбувається продукування відмінностей (символічні структури) і як ці відмінності з урахуванням уявного простору (локальні й національні наративи) та простору, даного в досвіді (безпосередня участь у подіях і розповідь про них), виявляють свою складну й далеко не однозначну природу. Якщо застосувати це правило до наведених на початку статті цитат, а також до схеми розподілу голосів виборців, можна, напевно, стверджувати, що хоча під певним кутом зору регіональні відмінності і є очевидними, досвід мешканців цих регіонів та їхня комунікативна

пам'ять дозволяють змалювати складнішу картину, яка до того ж, поза всяким сумнівом, пов'язана з певним політичним курсом, зокрема із державною політикою пам'яті.

Усе викладене вище свідчить про нагальну потребу в подальших емпіричних дослідженнях, у яких робилися б висновки про особливості продукування символічних регіональних/локальних відмінностей, а також показувалося б, як на ці відмінності можна поглянути з критичної

дистанції з урахуванням конкретних локальних подій та їхнього опрацювання в комунікативній пам'яті. У контексті просторових студій із культурологічним ухилом це означає, що хоча символічні відмінності цілком можуть бути складовою самоідентифікації мешканців того чи того регіону, важливі локальні події та досвід їх опрацювання неможливо вмістити у прокрустове ложе спрощених інтерпретацій. Саме цим зумовлена необхідність багатопланового вивчення локальних підвалин культурної ідентичності.

Переклад з німецької мови Олександра Чертенка

References [Література]

1. *Tagesspiegel*, 22.2.2014. URL: <http://www.tagesspiegel.de/kultur/das-lehrstueck-ukraine-auf-der-bruchlinie-zwischen-ost-und-west/9520326.html> (дата звернення 13.10.2015 р.).
2. Andrukhovych Yu. (2006). *The Devil Is Hiding in the Cheese*. [In Ukrainian]. [Андрухович Ю. Диявол ховається в сирі. 2006.]
3. Rjabtschuk M. (2005). *Die reale und die imaginierte Ukraine: Essay*. Frankfurt am Main, 20.
4. von Löwis S. (2005). *Phantom borders in the political geography of East Central Europe: an introduction*. *Erdkunde*. Vol. 69 (2), 99-106.
5. Grandits H., von Hirschhausen B., Kraft C., Müller D., Serrier Th. (Ed.). (2005). *Phantomgrenzen. Räume und Akteure in der Zeit neu denken*. Göttingen: Wallstein.
6. URL: <http://phantomgrenzen.eu>
7. Lefebvre H. (2006). *Die Produktion des Raums. Raumtheorie: Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main, 330-342.
8. *Passport of the territorial community of Sokirynets village council of Chemerovetsky district*. (2001). P. 3. [In Ukrainian]. [Паспорт територіальної громади Сокиринської сільської ради Чемеровецького району. 2011. С. 3.]
9. *A brief history of the Sokyryntsi village*. (The document exists in one copy; it was available in Sokyryntsi's library in 2012). [In Ukrainian]. [Коротка історія села Сокиринці. (Документ, наявний в єдиному примірнику, станом на 2012 р. перебував у сокиринській бібліотеці).]
10. Jilge W. (2004). Holodomor und Nation. Der Hunger im ukrainischen Geschichtsbild. In: *Osteuropa*. Vol. 52 (12), 147-163.
11. Portnov A. (2013). Memory wars in Post-Soviet Ukraine (1991-2010) in: Blacker U., Etkind A., Fedor J. (eds.). *Memory and Theory in Eastern Europe*. New York, 233-254.
12. Moklak J. (2006). The Ukrainian cooperative movement in the Second Polish Republic. A contribution to the history of economic nationalism and national minorities. In: Lorenz, T. (ed.). *Cooperatives in ethnic conflicts. Eastern Europe from the late 19th until the mid 20th century*. Berlin. 307-342.
13. Magocsi P.R. (2000). *A history of Ukraine. The land and its peoples*. Toronto.
14. von Löwis S. (2018). Performing space across time: a 520-year anniversary in a western Ukrainian village. In: *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. Vol. 25. Iss. 6, 909-936.
15. Welzer H., Moller S., Tschuggnall K. (2002). *Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt am Main.
16. Esch M. (2012). Zum Verhältnis zwischen individueller Erinnerung, öffentlichem Gedächtnis und Historiographie. Der «Komplex Vertreibung». In *Sozial.Geschichte Online*, 7. 72-92.
17. Kappeler A. (2009). *Kleine Geschichte der Ukraine*. München, 2009.
18. Hrytsak Y. Geschichte und Erinnerung: Amnesie, Ambivalenz, Aktivierung In: Kappeler Andreas (Ed.). (2011). *Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung*. Köln, 403-418.
19. Bruder F. (2010). Geschichtspolitik in der Ukraine. Die unabhängige Ukraine entdeckt für sich und die ganze Welt ihre wahre Geschichte In: Flierl T., Müller E. (Ed.). *Osteuropa. Schlachtfeld der Erinnerung*. Berlin, 175-189.
20. Jilge W. (2007). Geschichtspolitik in der Ukraine. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 8-9, 24-30.
21. Assmann A. (1999). *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München.
22. von Hirschhausen B. (2008). Zwischen Lokal und National: Der geographische Blick auf die Erinnerung. In: Buchinger, K., Gantet, C., Vogel, J. (Ed). *Europäische Erinnerungsräume*. Frankfurt am Main; New York, 23-32.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2019

ISSN 1561-4980. *Ukr. geogr. ž.*, 2019, 1(105)